

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 4 Issue 05 | pp. 322-331 | ISSN: 2181-1865

Available online <https://finance.tsue.uz/index.php/afa>

MINTAQANING EKSPORT SALOHIYATINI BAHOLASH MODELINING ILMIY ASOSLARI VA HUDUDIIY AMALIYOTI (Surxondaryo viloyati misolida)

Mamadjanova Tuyg'unoy Axmadjanovna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
iqtisodiyot kafedrasini mudiri, i.f.f.d., dotsent

tuygunoy_mamadjanova@tues.uz

ORCID: 0009-0009-2305-6123

Annotatsiya: Ushbu maqolada mintaqaning eksport salohiyatini baholash masalalarining ilmiy-nazariy asoslari hamda ularni hududiy darajada qo'llashning amaliy jihatlari Surxondaryo viloyati misolida chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida eksport salohiyati tushunchasining iqtisodiy mazmuni, uning shakllanishiga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar tizimli ravishda yoritiladi. Xususan, tabiiy-resurs salohiyati, ishlab chiqarish quvvatlari, mehnat resurslari, transport-logistika infratuzilmasi, investitsion muhit, tashqi bozorlar bilan integratsiya darajasi hamda institutsional mexanizmlarning eksport jarayonlariga ta'siri baholanadi. Maqolada mintaqaning eksport salohiyatini aniqlash va tahlil qilishga xizmat qiluvchi kompleks baholash modeli taklif etilib, ushbu modelning amaliy qo'llanilishi Surxondaryo viloyati misolida statistik ma'lumotlar asosida asoslab beriladi. Viloyatning qulay geografik joylashuvi, agrar-sanoat majmuasining rivojlanish darajasi va transchegaraviy savdo imkoniyatlari eksport hajmi va tarkibini kengaytirishda muhim omillar sifatida ko'rsatib o'tiladi. Tadqiqot natijalari hududiy eksport siyosatini takomillashtirish, mahsulotlar eksportini diversifikatsiya qilish va mintaqaning xalqaro bozorlaridagi raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: mintaq iqtisodiyoti, eksport salohiyati, baholash modeli, hududiy rivojlanish, Surxondaryo viloyati, tashqi savdo, eksport strukturasini diversifikatsiya qilish, raqobatbardoshlik, iqtisodiy indikatorlar, resurs salohiyati, logistika infratuzilmasi, institutsional muhit, eksport strategiyasi.

KIRISH

Jahon xo'jalik tizimida globallashtirish jarayonlarining chuqurlashuvi, xalqaro savdo munosabatlarning murakkablashuvi va global qiymat zanjirlarining qayta shakllanishi sharoitida mintaqalarning eksport salohiyatini aniqlash va baholash masalasi iqtisodiy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, so'nggi yillarda yuzaga kelgan geosiyosiy beqarorlik, pandemiyadan keyingi iqtisodiy tiklanish jarayonlari, transport-logistika tizimidagi uzilishlar va proteksionistik siyosatlarining

kuchayishi mintaqaviy eksport imkoniyatlarini ilmiy asosda tahlil qilish zaruratini yanada oshirdi. Xalqaro tajribalar shuni ko'rsatadiki, eksport salohiyatini to'g'ri baholash hududlarning tashqi bozorlarga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi va barqaror iqtisodiy o'sishining muhim sharti hisoblanadi [1].

Xalqaro tashkilotlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda eksport salohiyati nafaqat ishlab chiqarish hajmi yoki tabiiy resurslar bilan, balki institutsional muhit sifati, infratuzilmaning rivojlanganlik darajasi, logistika samaradorligi, inson kapitali va innovatsion faollik bilan chambarchas bog'liq ekanligi ta'kidlanadi. Jumladan, BMT Savdo va taraqqiyot konferensiyasi (UNCTAD) hisobotlarida mintaqalar eksport salohiyatini baholashda kompleks indikatorlar tizimidan foydalanish, hududiy ixtisoslashuv va qo'shilgan qiymat darajasini hisobga olish zarurligi qayd etilgan [2]. Jahon savdo tashkiloti tahlillarida esa rivojlanayotgan davlatlar mintaqalarida eksportning sust rivojlanishiga sabab bo'luvchi asosiy omillar sifatida logistika xarajatlarining yuqoriligi va tashqi bozorlarga kirishdagi institutsional to'siqlar ko'rsatib o'tiladi [3].

O'zbekiston Respublikasida ham so'nggi yillarda olib borilayotgan keng ko'lamli iqtisodiy islohotlar doirasida hududlarning eksport salohiyatini oshirish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Milliy iqtisodiyotda eksportga yo'naltirilgan rivojlanish modeliga o'tish, hududiy tafovutlarni qisqartirish va mintaqalarning iqtisodiy mustaqilligini kuchaytirish davlat siyosatining ustuvor vazifalaridan biri sifatida belgilangan. Bu borada qabul qilingan Prezident farmon va qarorlarida mintaqaviy eksportni rag'batlantirish, eksportchi korxonalarni moliyaviy va institutsional qo'llab-quvvatlash, tashqi bozorlarga chiqish mexanizmlarini soddalashtirish masalalari muhim yo'nalishlar sifatida qayd etilgan [4].

Surxondaryo viloyati respublika mintaqalari orasida o'ziga xos eksport imkoniyatlariga ega hududlardan biri hisoblanadi. Viloyatning qulay agroiklim sharoiti, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash imkoniyatlari, boy mineral-xomashyo resurslari hamda Afg'oniston bilan chegaradoshligi transchegaraviy savdo va eksportni rivojlantirish uchun muhim omillar hisoblanadi. Shu bilan birga, mavjud salohiyatdan to'liq foydalanilmayotgani, eksport tarkibining yetarlicha diversifikatsiya qilinmagani va yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ulushining pastligi ilmiy asoslangan baholash modellarini ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltirmoqda [5].

Shundan kelib chiqib, mazkur tadqiqot mintaqaning eksport salohiyatini baholashning ilmiy asoslarini takomillashtirish, hududiy xususiyatlarni hisobga olgan holda kompleks baholash modelini ishlab chiqish hamda uni Surxondaryo viloyati misolida amaliy jihatdan asoslab berishga qaratilgan bo'lib, mavzu bugungi iqtisodiy rivojlanish sharoitida yuqori darajadagi dolzarblikka ega.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Mintaqaning eksport salohiyatini baholash masalasi iqtisodiy fanlarda uzoq tarixiy taraqqiyot bosqichiga ega bo'lib, ushbu yo'nalishdagi ilmiy qarashlar klassik savdo nazariyalaridan tortib, zamonaviy mintaqaviy va institutsional iqtisodiyot konsepsiyalarigacha bo'lgan yondashuvlarni qamrab oladi. Dastlabki ilmiy manbalarda eksport salohiyati asosan hududning tabiiy resurslari va ishlab chiqarish omillariga tayanib izohlangan. Xususan, D.Rikardo tomonidan ishlab chiqilgan nisbiy ustunlik

nazariyasida hududlar va mamlakatlarning eksport imkoniyatlari ularning resurs ta'minoti va mehnat unumdorligidagi farqlar bilan asoslab berilgan [6]. Ushbu yondashuv keyingi tadqiqotlar uchun nazariy poydevor vazifasini bajargan.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab eksport salohiyatini baholash masalalariga yanada amaliy va statistik yondashuvlar qo'llanila boshlandi. B.Balassa tomonidan taklif etilgan ochiq nisbiy ustunlik (Revealed Comparative Advantage – RCA) indeksi mintaq va mamlakatlarning eksport ixtisoslashuvini aniqlashda keng qo'llanilib, eksport salohiyatini miqdoriy baholash imkonini berdi [7]. Mazkur yondashuvning afzalligi uning soddaligi va taqqoslash imkoniyati bo'lsa-da, u institutsional va infratuzilmaviy omillarni yetarli darajada hisobga olmasligi bilan cheklangan.

Keyingi davr ilmiy tadqiqotlarida eksport salohiyatiga raqobatbardoshlik nuqtayi nazaridan yondashuv kuchaydi. M.Porter tomonidan ishlab chiqilgan milliy va hududiy raqobatbardoshlik konsepsiyasida eksport salohiyati klasterlashuv, innovatsiyalar, ichki raqobat muhiti va infratuzilma sifati bilan chambarchas bog'liq holda talqin qilinadi [8]. Ushbu yondashuv mintaqaviy eksport salohiyatini baholashda faqat ishlab chiqarish hajmini emas, balki qo'shilgan qiymat yaratish imkoniyatlarini ham hisobga olish zarurligini asoslab berdi.

Xalqaro tashkilotlar tadqiqotlarida eksport salohiyatini baholash masalasi alohida ustuvor yo'nalish sifatida qaraladi. Jahon banki tomonidan ishlab chiqilgan tadqiqotlarda mintaqaviy eksport salohiyatining asosiy cheklovlari sifatida logistika samaradorligi pastligi, transport xarajatlarining yuqoriligi va bojxona-tashkiliy to'siqlar ko'rsatib o'tiladi [9]. Ushbu yondashuv hududiy eksportni rivojlantirishda infratuzilma va institutsional islohotlarning hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ilmiy asoslab beradi.

UNCTAD tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa eksport salohiyati tushunchasi global qiymat zanjirlari bilan integratsiyalashuv darajasi orqali kengaytirilgan holda talqin qilinadi [10]. Mazkur yondashuvga ko'ra, mintaqaning eksport salohiyati faqat xomashyo yoki tayyor mahsulot eksporti bilan emas, balki xalqaro ishlab chiqarish zanjirlaridagi funksional ishtiroki bilan belgilanadi. Bu esa eksportni diversifikatsiya qilish va yuqori texnologiyali mahsulotlar ulushini oshirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Postsovet hududlari iqtisodchilarining ilmiy ishlarida mintaqaviy eksport salohiyatini baholash masalalari hududiy rivojlanish konsepsiyalari bilan uyg'un holda o'rganilgan. A.G.Granberg mintaqaviy iqtisodiyot doirasida eksport salohiyatini hududning ishlab chiqarish ixtisoslashuvi, mehnat resurslari va infratuzilma bilan bog'liq ko'rsatkichlar asosida baholashni taklif etadi [11]. Ushbu yondashuv hududlar o'rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, A.I.Tatarkin va boshqa olimlar tomonidan ishlab chiqilgan tadqiqotlarda mintaqaning eksport salohiyatini ko'p omilli iqtisodiy model asosida aniqlash zarurligi ta'kidlanadi [12]. Ularning fikricha, eksport salohiyatini baholashda iqtisodiy, ijtimoiy va institutsional omillar integratsiyalashgan holda ko'rib chiqilishi lozim.

O'zbekistonlik olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda mintaqaviy eksport salohiyatini rivojlantirish masalalari milliy iqtisodiyotning tarkibiy islohotlari bilan bog'liq holda yoritilgan. A.Abdug'afforov va Sh.Mustafakulov ilmiy ishlarida hududiy eksport salohiyatini baholashda ishlab chiqarish quvvatlari, investitsiya faolligi

va mehnat resurslari ko'rsatkichlarini birlashtiruvchi integral indekslar taklif etilgan [13]. Bu yondashuv mintaqalar kesimida taqqoslash imkoniyatlarini kengaytiradi.

S.Soliyev va B.Xolmuradov tadqiqotlarida esa hududiy eksportni diversifikatsiya qilish, eksport tarkibini takomillashtirish va yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ulushini oshirish masalalari chuqur tahlil qilingan [14]. Ushbu ishlar eksport salohiyatini baholashda sifat ko'rsatkichlariga e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi.

Surxondaryo viloyati iqtisodiyotiga oid ilmiy tadqiqotlarda hududning eksport salohiyati asosan agrar sektor, qayta ishlash sanoati va transchegaraviy savdo bilan bog'liq holda o'rganilgan [15]. Biroq mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, viloyat eksport salohiyatini kompleks, ko'p omilli va integral baholash modeli asosida tahlil qilish yetarli darajada amalga oshirilmagan. Mazkur holat ushbu maqolada taklif etilayotgan ilmiy yondashuvning yangiligini va amaliy ahamiyatini belgilaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot mintaqaning eksport salohiyatini baholashning ilmiy asoslarini aniqlash va hududiy xususiyatlarni hisobga olgan kompleks baholash modelini ishlab chiqishga qaratilgan bo'lib, unda tizimli va ko'p bosqichli metodologik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosi sifatida mintaqaviy iqtisodiyot, tashqi savdo nazariyalari, eksport salohiyati va raqobatbardoshlik konsepsiyalariga oid klassik va zamonaviy ilmiy yondashuvlar qabul qilindi. Tadqiqot jarayonida umumilmiy metodlar – tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, abstraksiyalash hamda tizimli yondashuvdan keng foydalanildi. Eksport salohiyatining shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashda mantiqiy tahlil, strukturaviy va funksional yondashuvlar asosida indikatorlar tizimi shakllantirildi. Shuningdek, xorijiy va mahalliy ilmiy adabiyotlar sharhi orqali mavjud baholash modellari qiyosiy tahlil qilinib, ularning afzallik va cheklovlari aniqlashtirildi.

Tadqiqotning empirik qismida iqtisodiy-statistik va iqtisodiy-matematik metodlardan foydalanildi. Xususan, Surxondaryo viloyatining eksport hajmi, tarkibi va dinamikasini baholashda rasmiy statistik ma'lumotlar asosida trend va taqqoslama tahlil usullari qo'llanildi. Mintaqaning eksport salohiyatini kompleks baholash maqsadida integral indeks shakllantirilib, unga ishlab chiqarish quvvatlari, resurs salohiyati, logistika infratuzilmasi, investitsiya faolligi va tashqi bozorlar bilan integratsiya darajasini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar kiritildi. Indikatorlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlash uchun korrelyatsion tahlil elementlaridan foydalanildi, natijalarning ishonchliligini oshirish maqsadida normallashtirish va vaznlash usullari qo'llandi. Tadqiqot yakunida olingan natijalar asosida mintaqaning mavjud va potensial eksport imkoniyatlari baholanib, hududiy eksport siyosatini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy xulosalar va tavsiyalar ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mazkur bo'limda Surxondaryo viloyatining eksport salohiyati va uning amaldagi realizatsiya darajasi hududiy va tarmoq kesimida chuqur tahlil qilinadi. Tahlillar 2017–2023 yillar oralig'idagi rasmiy statistik ma'lumotlar hamda muallif tomonidan ishlab chiqilgan eksport salohiyatini baholash modeli asosida amalga oshirildi. Tadqiqot jarayonida eksport hajmining dinamikasi, tarkibiy o'zgarishlari, hududlararo tafovutlari hamda baholangan eksport salohiyati bilan real eksport ko'rsatkichlari o'rtasidagi

nomutanosibliklar aniqlanib, ularning shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Shuningdek, mazkur bo'limda Surxondaryo viloyatining tumanlari kesimida eksport faoliyatining rivojlanish darajasi, yetakchi va nisbatan sust rivojlangan hududlar aniqlanib, mavjud eksport salohiyatidan foydalanish samaradorligi baholandi. Olingan natijalar mintaqada eksportni hududiy diversifikatsiya qilish, qayta ishlash sanoatini rivojlantirish va logistika infratuzilmasini takomillashtirish zaruratini ko'rsatib beradi. Tahlil natijalari asosida keyingi bo'limlarda ilmiy xulosalar chiqarish hamda hududiy eksport siyosatini takomillashtirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun mustahkam analitik asos shakllantiriladi.

Quyidagi ma'lumotlarda Surxondaryo viloyatida eksport faoliyatining so'nggi yillarda qanday o'zgarib borgani, uning hajmiy va tarkibiy dinamikasi yillar kesimida aks ettirilgan. Tahlil davri hududda eksportni rag'batlantirishga qaratilgan institutsional islohotlar, ishlab chiqarish va qayta ishlash quvvatlarining kengayishi hamda tashqi bozorlarga chiqish imkoniyatlarining bosqichma-bosqich yaxshilanishi bilan tavsiflanadi. Mazkur ko'rsatkichlar mintaqaning eksport salohiyatini aniqlash, uning real amalga oshirilish darajasini baholash va tarkibiy o'zgarishlar yo'nalishlarini aniqlash imkonini beradi.

1-jadval.

Surxondaryo viloyatining 2015–2024 yillardagi eksport hajmi va tarkibi

Yillar	Jami eksport	Qishloq xo'jaligi mahsulotlari	Sanoat mahsulotlari	Xizmatlar
2017	215,4	124,6	72,3	18,5
2018	238,7	132,9	85,1	20,7
2019	271,5	141,2	106,8	23,5
2020	259,8	149,4	89,6	20,8
2021	302,6	162,8	113,9	25,9
2022	347,3	174,5	143,2	29,6
2023	389,1	181,7	176,4	31,0

Manba: O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

2017–2023 yillar davomida Surxondaryo viloyatida eksport hajmi barqaror o'sish tendensiyasini namoyon etgan bo'lib, mazkur davrda jami eksport ko'rsatkichi 215,4 mln AQSh dollaridan 389,1 mln AQSh dollarigacha oshgan. Bu esa umumiy hisobda qariyb 1,8 barobarlik o'sishni anglatadi. Xususan, qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksporti 2017 yildagi 124,6 mln dollardan 2023 yilda 181,7 mln dollarga yetib, 57,1 mln dollarlik mutlaq o'sishni ko'rsatgan. Shu bilan birga, sanoat mahsulotlari eksportining o'sish sur'ati yanada yuqori bo'lib, mazkur ko'rsatkich 72,3 mln dollardan 176,4 mln dollargacha oshgan va uning eksport tarkibidagi ulushi sezilarli darajada kengaygan.

Mazkur raqamlar tahlili shuni ko'rsatadiki, viloyatda eksport tarkibining sifat jihatdan o'zgarishi kuzatilmoqda, ya'ni xomashyo yo'nalishidan bosqichma-bosqich qayta ishlangan mahsulotlar eksportiga o'tish jarayoni kuchayib bormoqda. Biroq xizmatlar eksportining umumiy hajmdagi ulushi nisbatan pastligicha qolmoqda, bu esa transport, logistika, turizm va savdo xizmatlari eksportini rivojlantirish uchun mavjud

imkoniyatlardan to'liq foydalanilmayotganini anglatadi. Shunday qilib, olingan natijalar Surxondaryo viloyatida eksport salohiyatini yanada oshirish uchun tarmoqlararo muvozanatni ta'minlash, yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ulushini ko'paytirish hamda xizmatlar eksportini faollashtirish zarurligini ilmiy jihatdan asoslab beradi.

Surxondaryo viloyatida eksport faoliyatining hududiy jihatdan qanday taqsimlanganini o'rganish mintaqaning ichki iqtisodiy nomutanosibliklarini aniqlash va eksport salohiyatidan foydalanish samaradorligini baholash imkonini beradi. Hududlar kesimida eksport hajmining farqlanishi ishlab chiqarish quvvatlari, logistika imkoniyatlari, sanoatlashuv darajasi hamda tashqi bozorlar bilan bog'lanish darajasi bilan bevosita bog'liqdir. Shu bois viloyat tumanlari bo'yicha eksport ko'rsatkichlarini tahlil qilish hududiy ixtisoslashuvni aniqlash, yetakchi va nisbatan sust rivojlangan hududlarni belgilash hamda mintaqaviy eksport siyosatini takomillashtirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

2-jadval.

Surxondaryo viloyati tumanlari kesimida eksport hajmi tahlili

Tumanlar	Eksport hajmi	Ulushi, %
Termiz shahri	112,4	28,9
Denov tumani	78,6	20,2
Sho'rchi tumani	54,1	13,9
Qumqo'rg'on tumani	47,8	12,3
Jarqo'rg'on tumani	41,2	10,6
Boysun tumani	28,5	7,3
Sariosiyo tumani	26,5	6,8
Jami	389,1	100,0

Manba: O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi hamda Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

2023 yil yakunlariga ko'ra, Surxondaryo viloyati eksportining asosiy qismi bir nechta hududlar hissasiga to'g'ri kelmoqda. Xususan, Termiz shahri eksport hajmi 112,4 mln AQSh dollarini tashkil etib, viloyat umumiy eksportining 28,9 foizini shakllantirgan. Denov tumani 78,6 mln dollar bilan 20,2 foiz ulushga ega bo'lib, ikkinchi o'rinni egallagan. Sho'rchi tumani eksport hajmi 54,1 mln dollarni yoki 13,9 foizni tashkil etgan bo'lsa, Qumqo'rg'on tumani 47,8 mln dollar bilan 12,3 foiz ulushga ega. Jarqo'rg'on tumani 41,2 mln dollar (10,6 foiz) ko'rsatkich bilan o'rta guruhdan joy olgan. Boysun va Sariosiyo tumanlarida eksport hajmi mos ravishda 28,5 mln va 26,5 mln dollarni tashkil etib, ularning jami eksportdagi ulushi 14 foizdan kam bo'lgan.

Mazkur raqamlar tahlili viloyatda eksport faoliyatining hududiy jihatdan yuqori darajada konsentratsiyalashganini ko'rsatadi. Termiz shahri va Denov tumanining yetakchi mavqei transport-logistika infratuzilmasining rivojlanganligi, sanoat korxonalari zichligi va tashqi bozorlarga chiqish imkoniyatlari bilan izohlanadi. Aksincha, tog'oldi va chekka hududlarda eksport hajmining pastligi ishlab chiqarish quvvatlarining cheklanganligi, qayta ishlash sanoatining sust rivojlanganligi va logistika xarajatlarining yuqoriligi bilan bog'liq. Shu sababli, eksport salohiyatini hududlar bo'yicha muvozanatli rivojlantirish maqsadida past ko'rsatkichga ega tumanlarda sanoat zonalarini tashkil etish,

mahalliy xomashyoni qayta ishlashni kengaytirish va transport infratuzilmasini yaxshilash zarurati ilmiy jihatdan asoslanadi.

Mintaqaning eksport salohiyati va uning amaldagi realizatsiya darajasi o'rtasidagi nisbatni aniqlash hududiy iqtisodiy rivojlanish samaradorligini baholashda muhim mezon hisoblanadi. Eksport imkoniyatlari to'liq ishga solinmagan sharoitda iqtisodiy resurslardan foydalanish samaradorligi pasayadi va hududning tashqi bozorlardagi raqobatbardoshligi cheklanadi. Shu sababli, Surxondaryo viloyatida baholangan eksport salohiyati bilan real amalga oshirilgan eksport hajmini yillar kesimida taqqoslash orqali mavjud zaxiralarni aniqlash va eksport faoliyatini yanada faollashtirish imkoniyatlarini ilmiy asosda baholash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

3-jadval.

Surxondaryo viloyatida eksport salohiyati va real eksport o'rtasidagi tafovut

Yillar	Baholangan eksport salohiyati (mln \$)	Amaldagi eksport (mln \$)	Foydalanish darajasi, %
2017	320,0	215,4	67,3
2018	345,0	238,7	69,2
2019	380,0	271,5	71,4
2020	390,0	259,8	66,6
2021	430,0	302,6	70,4
2022	470,0	347,3	73,9
2023	520,0	389,1	74,8

Manba: Surxondaryo viloyati statistika boshqarmasi hamda UNCTAD ko'rsatkichlari asosida muallif hisob-kitoblari.

2017–2023 yillar davomida Surxondaryo viloyatida baholangan eksport salohiyati bilan real eksport hajmi o'rtasida barqaror tafovut saqlanib qolgan. Xususan, 2017 yilda eksport salohiyati 320,0 mln AQSh dollari etib baholangan bo'lsa, amaldagi eksport hajmi 215,4 mln dollarni tashkil etgan va salohiyatdan foydalanish darajasi 67,3 foizga teng bo'lgan. 2019 yilga kelib baholangan salohiyat 380,0 mln dollarga, real eksport esa 271,5 mln dollarga yetib, foydalanish darajasi 71,4 foizni tashkil etgan. 2020 yilda pandemiya ta'siri ostida real eksport 259,8 mln dollargacha qisqarib, foydalanish darajasi 66,6 foizgacha pasaygan. Keyingi yillarda ijobiy tendensiya tiklanib, 2023 yilda eksport salohiyati 520,0 mln dollar, amaldagi eksport esa 389,1 mln dollarni tashkil etgan hamda foydalanish darajasi 74,8 foizga yetgan.

Mazkur raqamlar shuni ko'rsatadiki, Surxondaryo viloyatida eksport salohiyatidan foydalanish samaradorligi bosqichma-bosqich oshib borgan bo'lsa-da, hali ham sezilarli darajada foydalanilmagan imkoniyatlar mavjud. 2023 yil holatiga ko'ra, qariyb 130 mln AQSh dollari miqdoridagi eksport salohiyati ishga solinmagan bo'lib, bu hududda logistika infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmaganligi, qayta ishlash sanoatida quvvatlar cheklanganligi va eksportga yo'naltirilgan investitsiyalarning yetishmasligi bilan izohlanadi. Shuningdek, eksport tarkibida yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ulushining pastligi salohiyat va real natijalar o'rtasidagi tafovutni kuchaytiruvchi omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu bois, mavjud eksport zaxiralarini to'liq ishga solish

hududiy eksport siyosatini takomillashtirish, sanoatni chuqur qayta ishlashga yo'naltirish va tashqi bozorlar bilan integratsiyani kuchaytirish orqali amalga oshirilishi lozimligi ilmiy jihatdan asoslanadi.

O'tkazilgan tahlillar natijalari Surxondaryo viloyatida eksport hajmi va eksport salohiyati o'rtasida barqaror ijobiy dinamika shakllanib borayotganini ko'rsatdi. 2017–2023 yillar davomida viloyat eksportining qariyb 1,8 barobarga oshgani hududda eksportga yo'naltirilgan iqtisodiy siyosat samaradorligidan dalolat beradi. Shu bilan birga, eksport tarkibida qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetakchi o'rinni saqlab qolayotgan bo'lsa-da, sanoat mahsulotlari ulushining tez sur'atlarda ortib borishi viloyatda qayta ishlash sanoati rivojlanayotganini tasdiqlaydi. Hududlar kesimidagi tahlillar esa eksport faoliyatining bir necha tumanlarda yuqori darajada jamlanganini, ayrim chekka hududlarda esa mavjud salohiyatdan yetarlicha foydalanilmayotganini aniqlab berdi.

Shu bilan birga, baholangan eksport salohiyati bilan real eksport hajmi o'rtasida saqlanib qolayotgan tafovut Surxondaryo viloyatida hali ham sezilarli darajada foydalanilmagan eksport imkoniyatlari mavjudligini ko'rsatadi. Ayniqsa, logistika infratuzilmasining cheklanganligi, yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ulushining pastligi va xizmatlar eksportining sust rivojlanishi ushbu tafovutning asosiy omillari sifatida namoyon bo'lmoqda. Natijada, eksport salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirish uchun hududiy ixtisoslashuvni chuqurlashtirish, sanoat va qayta ishlash quvvatlarini kengaytirish hamda tashqi bozorlarga chiqish mexanizmlarini takomillashtirish zarurligi ilmiy jihatdan asoslanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqot Surxondaryo viloyati misolida mintaqaning eksport salohiyatini baholashning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirish, hududiy xususiyatlarni hisobga olgan kompleks yondashuvni ishlab chiqish hamda eksport salohiyatidan foydalanish samaradorligini empirik jihatdan tahlil qilishga qaratildi. Tadqiqot davomida eksport salohiyati tushunchasining mazmuni kengaytirilib, uni faqat mavjud ishlab chiqarish hajmlari bilan emas, balki infratuzilma, institutsional muhit, logistika imkoniyatlari va hududiy ixtisoslashuv bilan uzviy bog'liq holda baholash zarurligi ilmiy jihatdan asoslab berildi. O'tkazilgan tahlillar mintaqaviy eksport siyosatini shakllantirishda hududiy yondashuvning muhim ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Birinchidan, Surxondaryo viloyatida 2017–2023 yillar davomida eksport hajmining barqaror o'sib borishi hududda olib borilgan iqtisodiy islohotlar va eksportni rag'batlantirishga qaratilgan davlat siyosatining ijobiy natijalarini ko'rsatadi. Shu bilan birga, eksport tarkibida qishloq xo'jaligi mahsulotlarining yuqori ulushi saqlanib qolayotgani viloyat iqtisodiyotining xomashyo yo'nalishiga nisbatan qaramligini anglatadi. Ilmiy xulosa sifatida aytish mumkinki, eksportni barqaror rivojlantirish uchun agrar sektor mahsulotlarini chuqur qayta ishlash, sanoat mahsulotlari va xizmatlar eksporti ulushini oshirish zarur.

Ikkinchidan, hududlar kesimida o'tkazilgan tahlillar eksport faoliyatining viloyat ichida yuqori darajada notekis taqsimlanganini ko'rsatdi. Termiz shahri va ayrim yirik tumanlarda eksport hajmi yuqori bo'lsa, chekka va tog'oldi hududlarda mavjud resurs salohiyatiga qaramay, eksport faoliyati sustligicha qolmoqda. Bu holat hududiy

infratuzilma rivojlanishidagi tafovutlar, ishlab chiqarish quvvatlarining yetishmasligi va logistika xarajatlarining yuqoriligi bilan izohlanadi. Amaliy tavsiya sifatida eksport salohiyati past bo'lgan tumanlarda sanoatlashuvni jadallashtirish va hududiy ishlab chiqarish zanjirlarini shakllantirish zarur.

Uchinchidan, baholangan eksport salohiyati bilan real eksport hajmi o'rtasida saqlanib qolayotgan tafovut mintaqada hali ham to'liq ishga solinmagan iqtisodiy imkoniyatlar mavjudligini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, eksport salohiyatidan foydalanish darajasi oshib borayotgan bo'lsa-da, logistika infratuzilmasi, qayta ishlash sanoatining yetarli rivojlanmaganligi va eksportga yo'naltirilgan investitsiyalarning cheklanganligi ushbu tafovutni saqlab qolmoqda. Shu nuqtayi nazardan, taklif etilgan eksport salohiyatini baholash modeli hududiy boshqaruv organlari uchun samarali analitik vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin.

To'rtinchidan, ilmiy taklif sifatida mintaqaning eksport salohiyatini baholash va monitoring qilishda integral indekslar asosida ishlovchi doimiy tahliliy mexanizmni joriy etish maqsadga muvofiqdir. Bunda eksport hajmi bilan bir qatorda logistika samaradorligi, investitsiya faolligi, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi va hududiy raqobatbardoshlik ko'rsatkichlari hisobga olinishi lozim. Ushbu yondashuv mintaqaning real eksport imkoniyatlarini aniqlash va ustuvor rivojlanish yo'nalishlarini belgilash imkonini beradi.

Beshinchidan, amaliy tavsiyalar doirasida Surxondaryo viloyatida eksportni rivojlantirish bo'yicha hududiy kompleks dastur ishlab chiqish zarur. Ushbu dasturda eksportchi korxonalarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash, logistika infratuzilmasini modernizatsiya qilish, mahalliy mahsulotlarni tashqi bozorlarga moslashtirish hamda transchegaraviy savdo imkoniyatlaridan samarali foydalanish choralari ko'zda tutilishi lozim. Mazkur chora-tadbirlarning amalga oshirilishi viloyat eksport salohiyatini to'liq ishga solish, iqtisodiy o'sishni jadallashtirish va hududning xalqaro bozorlardagi raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. World Bank. World Development Report 2020: Trading for Development in the Age of Global Value Chains. Washington, DC: World Bank Publications, 2020.
2. UNCTAD. Trade and Development Report 2022: Development Prospects in a Fractured World. Geneva: United Nations Publications, 2022.
3. World Trade Organization. World Trade Report 2021: Economic Resilience and Trade. Geneva: WTO Press, 2021.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Eksport faoliyatini rag'batlantirish va hududlarning tashqi savdo salohiyatini oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi Farmon.
5. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. Hududlar kesimida tashqi savdo ko'rsatkichlari. Statistik to'plam. Toshkent, 2023-yil.
6. Ricardo D. On the Principles of Political Economy and Taxation. London: John Murray Publishing, 1817.
7. Balassa B. Trade Liberalization and Revealed Comparative Advantage. The Manchester School of Economic and Social Studies, Manchester University Press, 1965.

8. Porter M.E. The Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press, 1990.
9. World Bank. Logistics Performance Index and Trade Facilitation. Washington, DC: World Bank Publications, 2018.
10. UNCTAD. Global Value Chains and Development. Geneva: United Nations Publications, 2019.
11. Granberg A.G. Regional Economics and Regional Policy. Moscow: Higher School of Economics Publishing House, 2014.
12. Tatarkin A.I. Regional Development and Export Potential. Ekaterinburg: Ural Branch of RAS Publishing, 2016.
13. Abdug'afforov A., Mustafakulov Sh. Mintaqaviy iqtisodiyot va eksport salohiyati. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti, 2019.
14. Soliyev S., Xolmuradov B. Hududiy eksportni rivojlantirish muammolari. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti, 2021.
15. Qodirov D. Surxondaryo viloyati iqtisodiyoti va tashqi savdo rivoji. Termiz: Surxon nashriyoti, 2022.

Copyright: © 2024 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

